

# 5 REFORMACJA I KONTRREFORMACJA W RZECZYPOSPOLITEJ

## PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jakie przyczyny wywołały reformację w Europie?
2. Czym luteranizm i kalwinizm różniły się od katolicyzmu?

## ■ POCZĄTKI REFORMACJI W POLSCE

Połączone unią Polska i Litwa były krajami wieloetnicznymi i niejednorodnymi religijnie. W XIV–XV w. Polacy, Litwini i Niemcy należeli do Kościoła katolickiego, Rusini wyznawali prawosławie, a Żydzi – judaizm. Ormianie byli chrześcijanami z własnym obrządkiem, a Tatarzy – muzułmanami. W XV w., pod wpływem prądów religijnych docierających z Czech, na ziemiach polskich powstało także kilka silnych ośrodków husytyzmu. W Polsce, podobnie jak na zachodzie Europy, nasilała się bowiem krytyka Kościoła katolickiego. Niezadowolenie ludności wywoływał obowiązek płacenia dziesięciny. Szlachta krytykowała zaś wykonywanie wyroków sądów kościelnych przez świecką administrację i domagała się zwiększenia opodatkowania Kościoła na rzecz obrony państwa. Wiernych raził również niski poziom moralny i intelektualny znacznej części polskiego duchowieństwa.

Już na początku lat 20. XVI w. nauki Marcina Lutra zaczęły upowszechniać się wśród ludności niemieckiej z dużych miast, do których docierały protestanckie publikacje wydawane na terenie Niemiec i Śląska. Najwięcej zwolenników nowych idei było wśród mieszczan z **Prus Królewskich** (Gdańska, Torunia, Elbląga) oraz **zachodniej Wielkopolski** (Wschowy, Międzyrzecz, Skwierzyna, Wałcza). Polska szlachta zachowywała wobec luteranizmu sceptycyzm, ponieważ był popularny wśród mieszczan, do których odnosiła się niechętnie. Ponadto propagowaniu nowych idei religijnych zdecydowanie sprzeciwiał się król Zygmunt Stary, który wydał zakaz sprowadzania z zagranicy pism luteranckich. W Krakowie powołano nawet cenzora, który sprawdzał, czy w książkach nie ma niepożądanych treści.

Sytuacja nieco się zmieniła, gdy w 1525 r. król zgodził się na utworzenie protestanckiego państwa w Prusach Książęcych. Rok później władca siłą stłumił w Gdańsku zamieszki religijno-społeczne, na które duży wpływ wywarły poglądy głoszone przez Lutra, jednak nie zapobiegł dalszemu rozwojowi reformacji w Prusach Królewskich. W kolejnych dziesięcioleciach większość patrycjatu miejskiego przeszła na luteranizm. Wśród szlachty Prus Królewskich, podobnie jak w Koronie, większą popularnością cieszył się jednak kalwinizm. W sąsiednich Prusach Książęcych



**Jan Łaski** zasłynął jako jeden z najwybitniejszych działaczy reformacji w Europie. W kraju aktywnie dążył do utworzenia polskiego Kościoła narodowego.

■ *miedzioryt, Niderlandy, 1720 r.*

żących w Królewcu powstał silny ośrodek reformacji, który oddziaływał nie tylko na Prusy Królewskie, ale także na całą Polskę i Litwę. W miastach luteranie zaczęli tworzyć – początkowo nieoficjalnie – własne gminy wyznaniowe. Swobodę organizowania swojego życia religijnego miasta królewskie uzyskały dopiero w połowie XVI w. Wtedy zaczęto w nich masowo zamieniać kościoły na protestanckie **zborny**, w których nabożeństwa odbywały się najczęściej w języku niemieckim.

W latach 50. XVI w. dużą popularność wśród szlachty zyskiwała nauka Jana Kalwina. Przyjęło ją wielu średniozamożnych przedstawicieli tego stanu w **Małopolsce** i na **Litwie**, a także wpływowo rodziny magnackie, m.in. Radziwiłłowie, Chodkiewiczowie, Leszczyńscy czy Oleśnicy. Szlachcie w nauce Kalwina odpowiadał przede wszystkim sposób organizacji Kościoła. Gminy luteranckie były podporządkowane monarchom lub władzom miejskim, podczas gdy gminy kalwińskie cechowała **samorządność** – zarządzali nimi świeccy i duchowni wybierani przez wszystkich członków gminy. Taki sposób organizacji przypominał demokrację szlachecką, w której szlachta uczestniczyła w sprawowaniu władzy za pośrednictwem sejmików i sejmu. Atrakcyjne dla szlachty było też podkreślanie przez kalwinizm znaczenia działalności ekonomicznej i publicznej wiernych. Ważny był także fakt, że kalwińscy nie musieli uiszczać dziesięciny na rzecz Kościoła.

W swoich majątkach kalwińska szlachta przemianowywała kościoły na zborny, jednak rzadko zmuszała poddanych do przyjęcia nowego wyznania. Z reguły nie była również zainteresowana sporami teologicznymi, a nauki Kalwina traktowała dość wyrywkowo. Nie stosowała się choćby do surowych reguł życia propagowanych przez reformatora i zachowywała obowiązujące obyczaje szlacheckie.

### ■ BRACIA POLSCY I BRACIA CZESCY

Do Rzeczypospolitej docierały nie tylko idee kalwinizmu i luteranizmu, ale także mniejszych i bardziej radykalnych wyznań. W latach 1562–1565 wśród polskich kalwinistów doszło do rozłamu na tle teologicznym. Część wiernych na czele z **Piotrem z Goniądza** zaczęła głosić **antytrynitaryzm** (od łac. *Trinitas* – Trójca), odrzuciła **dogmat** o Trójcy Świętej, a nawet negowała boskość Chrystusa. Najczęściej nazywano ich **arianami** w nawiązaniu do nazwy jednego z odłamów wczesnego chrześcijaństwa. Oni sami określali siebie jednak jako **braci polskich**. Ostatecznie opuścili Kościół kalwiński i założyli własną organizację religijną.

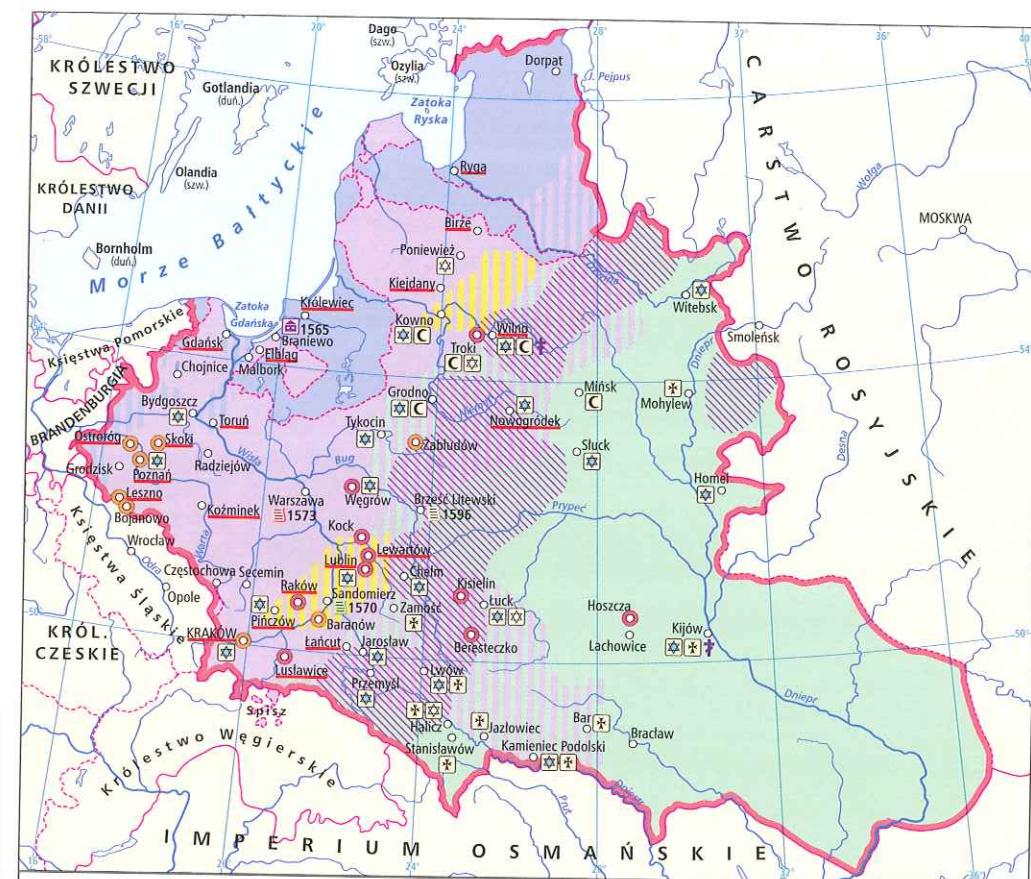
Bracia polscy krytycznie podchodzili do tej części treści zawartych w Biblii, które uznawali za niezgodne z rozumem. Uważali, że nie należy traktować ich dosłownie. Uprościli liturgie i odrzucili wszelkie przedmioty kultu. Utrzymywali, że chrzest należy przyjmować dobrowolnie i w pełni świadomie, dlatego też chrzcili się jako dorośli. Opowiadali się także za tolerancją wobec wszystkich religii i wyznań. Od innych wyznań szczególnie odróżniały ich poglądy społeczne. Arianie twierdzili, że wszyscy ludzie z natury są równi i potępiali poddaństwo. Część arianskiej szlachty wyzwalała swoich chłopów lub znacznie poprawiała warunki, w których żyli ich poddani. Bracia polscy byli również propagatorami **pacyfizmu**. Na znak potępienia wojen Piotr z Goniądza nosił u pasa zamiast prawdziwej szabli – drewnianą. Ostateczną formułę



**Kościół ewangelicki pod wezwaniem Żłóbka Pana Jezusa** – Kripplein Christi – we Wschowie. W 1604 r. odprawiono w nim pierwsze nabożeństwo, a od 1607 r. mieściła się tu szkoła ewangelicka.

■ fotografia współczesna, Wschowa

## SYTUACJA WYZNANIOWA W RZECZYPOSPOLITEJ POD KONIEC XVI WIEKU



— granice państw pod koniec XVI w.	— granica Rzeczypospolitej	Ważniejsze skupiska ludności innych wyznań:
■ prawosławni	■ katolicy	⊠ Żydów
■ luteranie	■ unicy (grekokatolicy)	⊠ Ormian
■ kalwini		⊠ Karaimów
⊠ Raków	⊠ ważne ośrodki luteranckie i kalwińskie	⊠ Tatarów
⊠	⊠ ważne ośrodki arian (braci polskich)	⊠ 1570 uгода sandomierska
⊠	⊠ ważne ośrodki braci czeskich	⊠ 1573 konfederacja warszawska
		⊠ 1596 unia brzeska
		⊠ 1565 pierwsze kolegium jezuickie
		⊠ siedziba metropolii prawosławnej
		⊠ siedziba metropolii unickiej

### ? PRACA Z MAPĄ

1. Wskaż i nazwij obszary Rzeczypospolitej, na których znaczny odsetek mieszkańców stanowili luteranie. Wyjaśnij, dlaczego właśnie w tych regionach upowszechniło się to wyznanie.
2. Podaj nazwy krain historycznych, w których znajdowały się największe skupiska kalwinistów i braci polskich.
3. Ustal, w granicach jakich państw znajdują się obecnie obszary, które w XVI w. zamieszkiwała ludność prawosławna.

### ■ Ośrodek ariński w Rakowie

Pod koniec XVI w. Raków stał się ważnym w skali europejskiej ośrodkiem religijnym i kulturalnym. Do miasta przybywali przedstawiciele myśli arińskiej z całej Europy. Odbywały się w nim synody arińskie oraz dysputy religijne i filozoficzne. W 1600 r. w Rakowie założono drukarnię arińską. Wydawane w niej dzieła teologiczne, spośród których najsłynniejszy stał się *Katechizm rakowski*, były rozprowadzane w całej Europie. Trzy lata później w mieście powstała arińska szkoła wyższa – Akademia Rakowska. Jej uczniowie mieli zapewnioną swobodę odbywania praktyk religijnych, dlatego kształciła się w niej młodzież różnych wyznań, również z zagranicy. Szkoła miała przygotowywać absolwentów do działalności publicznej. Wykładano w niej łacinę, języki nowożytne, matematykę, logikę, a także nauki polityczne, prawne i medyczne. W procesie edukacji nacisk kładziono na samodzielne i niezależne myślenie, nie zaś na pamięciowe przyswajanie wiedzy i dogmatów religijnych. Okres świetności Rakowa zakończył się w 1638 r., gdy na mocy decyzji sejmu miejscowy zbor, drukarnia i akademia zostały zlikwidowane. Innym ważnym ośrodkiem braci polskich w Rzeczypospolitej było Leszno, gdzie działało gimnazjum, w którym pracował wybitny czeski pedagog i myśliciel Jan Amos Komenski.

**Biblia nieświeska** to przekład Pisma Świętego dokonany przez arianina Szymona Budnego i wydany w 1572 r. Zgodnie z doktryną braci polskich z tekstu Biblii usunięto fragmenty dotyczące boskiej natury Chrystusa. Arianie uważali, że zdania na ten temat nie zostały spisane przez ewangelistów, ale wprowadzone w czasach późniejszych przez osoby kopiujące rękopisy.

■ księga drukowana, Litwa, 1572 r.

? Dlaczego – Twoim zdaniem – nauka w Akademii Rakowskiej była atrakcyjna również dla przedstawicieli innych wyznań?

tego wyznania stworzył na przełomie XVI i XVII w. włoski antytrynitarz **Faust Socyn**, stąd braci polskich nazywano także socynianami. Ich najważniejszym ośrodkiem był **Raków** pod Kielcami, gdzie założyli własną drukarnię i szkołę.

W połowie XVI w. w Wielkopolsce osiedlili się bracia czescy – zwolennicy husytyzmu, którzy przyłączyli się do reformacji. Wśród wygnańców z Czech było wielu wyspecjalizowanych rzemieślników, dlatego w swoich dobrach chętnie przyjmowali ich miejscowa szlachta i magnaci. Bracia czescy przyczynili się do znacznego rozwoju wielkopolskich miast, m.in. Leszna, Poznania i Szamotuł.

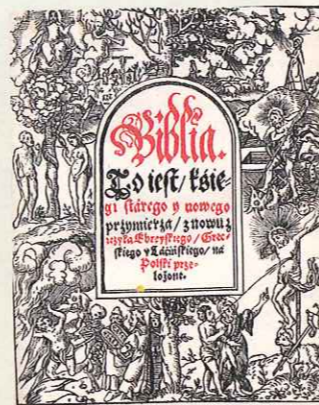
### ■ PRÓBY ZJEDNOCZENIA PROTESTANTÓW I WALKA O TOLERANCJĘ

W połowie XVI w. działacze największych wyznań reformowanych: luteranów, kalwinistów i **braci czeskich**, podjęli próby ich zjednoczenia. Uważali oni, że jeden silny kościół ewangelicki mógłby skuteczniej rywalizować z katolicyzmem w Polsce. Szczególnie aktywnie na rzecz jego utworzenia działał **Jan Łaski**, przywódca polskich kalwinistów.



Faust Socyn był jednym z najwybitniejszych teologów arińskich.

■ miedzioryt, Polska, XVII w.



### TEKST ŹRÓDŁOWY

## POGLĄDY SPOŁECZNE ARIAN

Postulaty braci polskich dotyczące sposobu organizacji społeczeństwa przedstawił w swoim wystąpieniu na jednym z synodów Paweł z Wizny, minister ariński (odpowiednik katolickiego duchownego).

*Najmilsi Bracia, tak o was wszystkich tuszę [mam nadzieję], że to już za pomocą Bożą dobrze widzicie, iż Antychryst skoro w domu Bożem zasiadł [...], nigdy nie próżnuje, ale ustawicznie Apostazją lub od Boga odstąpienie forytuje [popiera], aż ten oto Babilon, jako go widzimy, postawił; za czem nie trzeba się nam ni jednego, którego artykułu religii lub nauce całego spodziewać, gdyż wszystko, a wszystko od mała do wiela przezeń jest abo [albo] pofalszowano, abo [albo] odmieniono, abo [albo] wždy zarażono. A ponieważżeśmy się w tego mistrza ciemnościach rodzili i wychowali, trzeba się pilno Panu Bogu modlić i samym się do tego mieć, aby się jaki błąd między nami nie utulił. [...] poddane niektórzy*

*bracia trzymają, a niektórzy i niewolną czeladź dotąd mają i w niewoli ją przeciw Bożemu słowu dźieżą. Lecz jeśli by się komu inaczej być zdało, niech się ozwie, a niech słowem Bożym się mylił, pokaże. Bo ja tak rozumiem i tak wierzę, iż się wiernemu nie godzi mieć poddanych, a daleko mniej niewolników i niewolnic; gdyż to jest rzecz pogańska panować nad swoim bratem, potu jego abo raczej krwi używać. Ano Pismo Święte jaśnie świadczy, że Bóg z jednej krwi uczynił wszystek rodzaj człowieczy; wedle czego wszyscy jesteście sobie równi; bo jeśliśmy wszyscy z jednej krwi, tedyśmy wszyscy sobie bracia, a jakoż może brat nad bratem panować? Jako może jego potu używać? [...]*

Źródło: Wybór tekstów źródłowych do historii Kościoła, cz. 2: Nowożytność i czasy najnowsze, wybór i oprac. L. Wilczyński, Poznań 2007, s. 84–85.

### ? PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

1. Odpowiedz, kogo autor wystąpienia nazwał Antychrystem.
2. Przedstaw główny postulat społeczny arian. Określ, na jakich podstawach się opierał.
3. Wyjaśnij, dlaczego większość polskiej i litewskiej szlachty z niechęcią odnosiła się do arian.

Jego działalność zbiegła się w czasie z próbami zorganizowania w Rzeczypospolitej **kościół narodowego**, wzorowanego na rozwiązaniach wprowadzonych w Anglii, do którego należe-liby katolicy, protestanci, a być może także prawosławni. Od 1552 r. polscy ewangelicy apelowali do króla o zwołanie soboru narodowego, który zreformowałby Kościół katolicki w duchu protestanckim, m.in. wprowadził język polski do liturgii, komunii pod dwiema postaciami dla wszystkich wiernych oraz zezwolił księżom na zawieranie małżeństw. Kościół narodowy miałby być niezależny od Stolicy Apostolskiej, a na jego czele stanąłby król. Zygmunt August rozważał takie rozwiązanie, popierała je również część polskich katolików, wśród nich biskup Jakub Uchański, późniejszy prymas. Jednak sprzeciwi innych hierarchów katolickich i obawy szlachty, że powołanie Kościoła narodowego nadmiernie wzmocni władzę Zygmunta Augusta, spowodowały, że pomysł ten nie został zrealizowany.

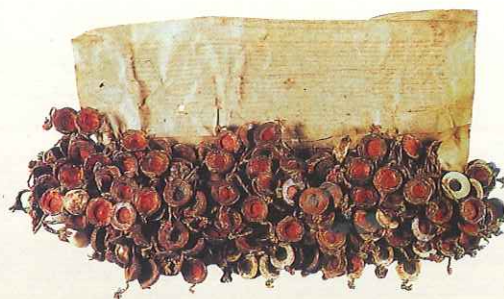
Nie powiodły się także próby zjednoczenia wyznań protestanckich w Polsce. Mimo to wobec narastającego zagrożenia ze strony Kościoła katolickiego w okresie kontrreformacji, w **1570 r.** na zjeździe w Sandomierzu luteranie, kalwiniści i bracia czescy podpisali porozumienie, zwane

WARTO WIEDZIEĆ

**Państwo bez stosów**

W XVI w. w większości państw Europy Zachodniej konflikty religijne przybierały dramatyczny obrót. Toczyły się krwawe wojny, odbywały się masowe egzekucje i procesy o herezje, które często kończyły się spaleniem oskarżonego na stosie. W Polsce również zdarzały się konflikty między katolikami a protestantami, jednak miały charakter lokalny i bardzo rzadko pociągały za sobą ofiary w ludziach. Aparat państwowy nie był zainteresowany ściganiem innowierców, a w połowie XVI w. sądom kościelnym odebrano jurysdykcję w sprawach wiary. Także procesy o herezje, które kończyły się wyrokami śmierci, należały w Polsce do rzadkości – w XVI i na początku XVII w. śmierć na stosie z powodów religijnych poniosły zaledwie trzy osoby. Dlatego ówczesną Rzeczpospolitą określa się jako „państwo bez stosów”. Panująca w Polsce wolność religijna spowodowała, że stała się ona azylem dla grup wyznaniowych prześladowanych w innych krajach, np. menonitów, braci czeskich.

? Dlaczego XVI-wieczna Rzeczpospolita jest nazywana krajem tolerancji wyznaniowej?



**Akt konfederacji warszawskiej** z 1573 r. gwarantował tolerancję religijną w Rzeczypospolitej, co – ze względu na rozmiary terytorium tego państwa – było wówczas ewenementem na skalę światową. W 2003 r. dokument został wpisany na Listę Światową Programu UNESCO „Pamięć Świata”.

▪ dokument, Polska, XVI w.

**ugodą sandomierską**, w której zobowiązali się do wspólnej obrony swych wyznań. Nie objęło braci polskich z powodu ich poglądów religijnych, które inni ewangelicy uznawali za hereetyckie, i zbyt radykalnego programu społecznego.

Efektom zawarcia ugody sandomierskiej było współdziałanie szlachty protestanckiej podczas bezkrólewia i pierwszej wolnej elekcji. Ponieważ wyznawcy protestantyzmu znajdowali się w zdecydowanej mniejszości, było przesądzone, że królem zostanie przedstawiciel jednej z dynastii katolickich. Aby zapobiec ograniczeniu swoich praw, protestanci doprowadzili do uchwalenia w **1573 r.** na **sejmie konwokacyjnym** (więcej na ten temat – zob. s. 151) tzw. **aktu konfederacji warszawskiej**, który określał zasady pokoju religijnego między wszystkimi wyznaniami. Zakazywał on ścigania sądowego z powodu „rozdzielenia w wierze” i zapowiadał surowe kary dla tych, którzy łamią prawa innowierców. W ten sposób Rzeczpospolita stała się pierwszym państwem w Europie, w którym prawnie zagwarantowano **wolność religijną**. Od zawartego w dokumencie łacińskiego zwrotu *dissidentes in religione* (‘rozdzieleni w wierze’) protestantów zaczęto nazywać **dysydentami**.



**Biskup Stanisław Hozjusz** był jednym z najaktywniejszych uczestników soboru trydenckiego. Zasłynął jako zdecydowany przeciwnik wszelkich ustępstw na rzecz protestantów. Na konklawe w 1565 r. należał do liczących się kandydatów do tronu papieskiego.

▪ miedzioryt, Polska, XVI w.

■ **KONTRREFORMACJA W POLSCE**

Program zmian w Kościele katolickim opracowany przez **sobór trydencki** zaczęto w Polsce wprowadzać wkrótce po zakończeniu jego obrad. Aby podnieść poziom intelektualny i moralny polskiego duchowieństwa, zakładano seminaria duchowne dla kandydatów do święceń, a kler parafialny objęto nadzorem ze strony przełożonych. Proboszczów zobowiązano do dbania o rozwój religijny i poziom moralny wiernych. Księża mieli regularnie głosić kazania w swoich kościołach, mobilizować ludność do przyjmowania komunii świętej oraz kontrolować liczebność parafii poprzez prowadzenie ksiąg chrztów, małżeństw i zgonów.

Duży wkład w reformę polskiego Kościoła wniósł biskup warmiński Stanisław Hozjusz, który sprowadził do Polski **jezuitów**. W **1564 r.** osiedli oni w Braniewie na Warmii i wkrótce założyli tam szkołę – **kolegium**, kształcąca młodzież w duchu katolickim. Kilka lat później jezuiti zorganizowali swój klasztor w Wilnie, który stał się głównym ośrodkiem działalności kontrreformacyjnej na ziemiach litewskich. Jej ukoronowaniem było powołanie w **1579 r.** przez króla Stefana Batorego jezuickiego uniwersytetu – **Akademii Wileńskiej**. W następnych dziesięcioleciach działalność zakonu stopniowo rozszerzyła się na terytorium całej Rzeczypospolitej. Kolegia jezuickie powstały niemal we wszystkich większych miastach państwa polsko-litewskiego, w tym także protestanckich (np. Rydze, Dyneburgu, Gdańsku, Toruniu, Grudziądzu). W ten sposób ograniczono dotychczasowe znaczenie szkolnictwa protestanckiego. Postawy i poglądy wykształcone wśród młodzieży szlacheckiej miały zaś wkrótce zapoczątkować odbudowaniem pozycji katolicyzmu.

W walce z reformacją jezuita wykorzystywali bardzo różne metody: organizowali dysputy religijne z innowiercami, prowadzili działalność wydawniczą. Wśród nich było wielu utalentowanych kaznodziejów i pisarzy religijnych, np. **Piotr Skarga**, autor niezwykle poczytnych *Żywotów świętych* i *Kazań na niedziele i święta całego roku*, oraz **Jakub Wujek**, który dokonał przekładu Biblii na język polski.



**Biblia w tłumaczeniu Jakuba Wujki**, wydana po raz pierwszy w 1599 r., jest uznawana za arcydzieło polskiego języka renesansowego. W liturgii była stosowana aż do początku XX w.

▪ książka drukowana, Polska, XVI w.

**PIOTR SKARGA**

1536–1612 r.

Pisarz i kaznodzieja, najwybitniejszy przedstawiciel zakonu jezuitów w Polsce. Studiował w Akademii Krakowskiej, po czym przyjął święcenia kapłańskie. Do zakonu jezuitów wstąpił w 1569 r. w Rzymie. Po kilku latach powrócił do Polski i zajął się organizowaniem jezuickich kolegiów. Był pierwszym rektorem Akademii Wileńskiej. Po objęciu władzy w Polsce przez

Zygmunta III Wazę został jego nadwornym kaznodzieją i spowiednikiem. Na dworze królewskim dał się również poznać jako zręczny polityk, dążący do osłabiania znaczenia protestantów. Był zwolennikiem zwiększenia zakresu władzy królewskiej i ograniczenia roli sejmu. Postulaty zmian ustrojowych zawarł w swoim najbardziej znanym dziele – *Kazaniach sejmowych*.



W życiu politycznym stronnicy kontrreformacji, popierani przez kolejnych władców, stopniowo ograniczali wpływy polityczne protestantów. Dysydenci mieli coraz mniejsze szanse na obejmowanie stanowisk publicznych.

### ■ KOŚCIÓŁ PRAWOSŁAWNY I UNIA BRZESKA

W XVI w. Kościół prawosławny w Rzeczypospolitej przeżywał kryzys. Wielu wiernych, głównie średnia i zamożna szlachta, przechodziło na kalwinizm lub arianizm, a w okresie kontrreformacji również na katolicyzm. Aby temu przeciwdziałać, Cerkiew podejmowała działania zmierzające do odnowy życia religijnego, m.in. rozwijano działalność bractw religijnych i zakładano nowe **monastery**.

Kościół prawosławny w Rzeczypospolitej, mimo że oficjalnie był podporządkowany patriarchsze Konstantynopola, cieszył się dużą samodzielnością. Jednak w 1589 r. powstał patriarchat w Moskwie, który rościł sobie prawo do zwierzchności nad prawosławnymi diecezjami w Polsce i na Litwie. Pojawiło się niebezpieczeństwo, że car wykorzysta go do ingerencji w wewnętrzne sprawy Rzeczypospolitej. W Polsce rozważano dwa rozwiązania, które mogłyby temu zapobiec: powołanie patriarchatu w Kijowie lub zawarcie unii religijnej między polsko-litewską Cerkwią prawosławną a Kościołem katolickim. Ostatecznie zdecydowano się na drugie z nich, za czym opowiadała się Stolica Apostolska, i rozpoczęto negocjacje ze stroną prawosławną. W 1595 r. zebrani na synodzie biskupi Cerkwi polsko-litewskiej uroczystie ogłosili zawarcie unii religijnej z Kościołem katolickim. Pomimo sprzeciwu większości wiernych i duchowieństwa zakonnego w **1596 r. w Brześciu na Litwie** została ostatecznie zatwierdzona. Zgodnie z postanowieniami **unii brzeskiej** Kościół prawosławny w Rzeczypospolitej miał uznać zwierzchność papieża, ale zachowywał swoje obrzędy, w tym liturgię w języku starocerkiewnym, oraz prawo do zawierania małżeństw przez księży.

Zawarcie unii doprowadziło do rozłamu w Cerkwi prawosławnej. W przeciwieństwie do większości biskupów dominująca część wiernych i duchowieństwa zakonnego odrzuciła jej postanowienia. Sytuację tę najlepiej charakteryzuje stwierdzenie jednego z polskich historyków, że po zawarciu unii istniała unicka hierarchia bez wiernych i prawosławni wierni bez hierarchii. Prawosławnym zabroniono odprawiania obrzędów religijnych, gdyż władze Rzeczypospolitej uznawały tylko Kościół unicki, nazywany **greckokatolickim**. Przeciwnicy unii, zwani dyz-unitami, byli jednak na tyle silni, że na początku XVII w. zdołali wywalczyć sobie prawo do odprawiania nabożeństw. Wkrótce przywrócono również prawosławną hierarchię kościelną.

### ĆWICZENIA

1. Wymień wyznania protestanckie, które wystąpiły na ziemiach Rzeczypospolitej w XVI w.
2. Wyjaśnij, dlaczego wśród szlachty popularność zyskał kalwinizm.
3. Omów działania polskiego Kościoła katolickiego w walce z reformacją.
4. Wyjaśnij przyczyny zawarcia unii brzeskiej.
5. Poszukaj w dostępnych źródłach informacji na temat wkładu braci polskich w rozwój nowożytnej filozofii i myśli społeczno-politycznej.

### DLA ZAINTERESOWANYCH

- J. Dworzaczkowa, *Reformacja i kontrreformacja w Wielkopolsce*, Poznań 1995.  
 J. Tazbir, *Państwo bez stosów*, Warszawa 1967.  
 J. Tazbir, *Reformacja, kontrreformacja, tolerancja*, Wrocław 1996.